

MAŁGORZATA STYŚKO

WPŁYW CHARAKTERYSTYK SPRAWCY I OFIARY NA PRZYPISYWANIE SPRAWCY MORALNEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI*

Zgodnie z modelem opartym na koncepcjach obronnej atrybucji odpowiedzialności i stereotypizacji oraz na wcześniejszych badaniach (Styśko, 2006, 2007), w pewnych okolicznościach nietendencyjne lub tendencyjnie przychylne sądy wobec sprawcy z negatywnie stereotypizowanej grupy (efekt anihilacji) mogą być wyjaśniane użyciem poznawczej strategii służącej redukcji wysokiego poziomu zagrożenia i przywróceniu utraconej kontroli. W niniejszym artykule prezentuję kolejne badanie oparte na założeniach tego modelu. W eksperymencie z użyciem procedury komputerowej, obejmującym 107 licealistek, w którym prezentowana ofiara była podobna do obserwatora, uczestniczki przypisywały podobny stopień odpowiedzialności sprawcy należącemu i nie należącemu do negatywnie stereotypizowanej grupy (dresiarzy). Kiedy ofiara była prezentowana jako niepodobna, ale równie angażująca emocjonalnie (dziecko), sprawcy-dresiarzowi przypisywano nawet mniej odpowiedzialności niż niedresiarzowi.

Słowa kluczowe: atrybucja winy, stereotyp, odniesienie zdarzenia do Ja, ofiara, efekt anihilacji.

Czytając gazety, oglądając telewizję czy słuchając radia, nieustannie jesteśmy konfrontowani z sytuacjami, w których zachowanie jednej osoby prowadzi do bardzo negatywnych konsekwencji, np. do zranienia lub śmierci innych osób.

MAŁGORZATA STYŚKO, Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski, ul. Stawki 5/7, 00-183 Warszawa, e-mail: mstysko@psych.uw.edu.pl

* Projekt badawczy został sfinansowany ze środków Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego – BW1651/2004.

Nawet jeśli są to czyny nieintencjonalne, mniej lub bardziej świadomie próbujemy wskazać winnego negatywnych skutków. Określenie winowajcy daje nam poczucie kontroli nad sytuacją i służy redukcji negatywnych emocji (Alicke, 2000; Shaver, 1970; Thornton, 1984; Walster, 1966).

Psychologowie od bardzo dawna starają się ustalić, co powoduje, że sprawcy lub ich ofiary są osądzani mniej lub bardziej surowo (por. przeglądy Alicke, 2000; Doliński, 1992). Badanie prezentowane w niniejszym artykule koncentruje się na dwóch takich czynnikach: charakterystykach sprawcy i charakterystykach ofiary. W szczególności odpowiada na pytanie, w jaki sposób na proces obwiniania może wpływać przynależność sprawcy do grupy o negatywnym stereotypie oraz to, kim jest sama ofiara – czy jest osobą podobną do obserwatora (tej samej płci, w tym samym wieku, o podobnym statusie), czy też jest osobą niepodobną, ale równie angażującą emocjonalnie (jest np. dzieckiem).

I. O ROLI PRZYNALEŻNOŚCI SPRAWCÓW DO GRUPY O NEGATYWNYM STEREOTYPIE

W literaturze dotyczącej obwiniania sprawców negatywnych zdarzeń dominuje przekonanie, że przynależność winowajcy do negatywnie stereotypizowanej grupy powinna prowadzić do surowszego obwiniania go. Tak więc informacja, że ktoś jest np. skinheadem (z którą to kategorią powiązane są takie charakterystyki, jak agresywność czy brutalność), powinna nasilać skłonność do obwiniania go w porównaniu z brakiem informacji o przynależności do tej grupy. Wiele badań potwierdza tę intuicyjną i teoretycznie uzasadnioną hipotezę (por. m.in. przegląd Sommers, Ellsworth, 2003) i sugeruje, iż u podstaw takiej asymilacji sądu w kierunku zgodnym z implikacjami wiedzy stereotypowej mogą leżeć takie mechanizmy, jak tendencyjne przetwarzanie informacji (Bodenhausen, 1988; Bodenhausen, Lichtenstein, 1987; van Knippenberg, Dijksterhuis, Vermeulen, 1999), zniekształcenia przekonań o predyspozycjach do wykonania danego zachowania (np. Duncan, 1976) czy awersyjny rasizm (np. Hodson i in., 2005).

Taki sposób oceniania winowajcy nie jest jednak regułą. Jak wykazały badania, w wielu sytuacjach dochodzi do nietendencyjnego lub nawet tendencyjnie bardziej przychylnego osądzania winowajcy z grupy o negatywnym stereotypie (np. Bodenhausen, Lichtenstein 1987; por. też przegląd Styśko, 2006). Oznacza to, że sprawca jest oceniany podobnie (efekt zerowy) lub mniej surowo (efekt kontrastu) niż osoba nie przypisana do takiej kategorii lub z grupy o pozytywnym stereotypie.

U podstaw tych zjawisk mogą stać takie procesy, jak systematyczne przetwarzanie informacji (Bodenhausen, 1988), proces korekty (Styśko, 2000; van Knippenberg i in., 1999) oraz – szczególnie ważny w świetle tematyki obecnego badania i opisany bardziej szczegółowo w dalszej części pracy – „efekt anihilacji”. Występowanie takiego efektu oznacza, że „[...] **kiedy działają oba czynniki** [podwyższające poziom zagrożenia – M. S.], powinien występować nie efekt sumowania czy synergii, ale zjawisko przeciwne – **wzajemna anihilacja**. Należałoby się spodziewać, że o ile każdy z czynników osobno prowadzi do nasilenia skłonności do obwiniania, o tyle gdy działają oba, skłonność do obwiniania powinna ulegać osłabieniu” (Styśko, 2007, s. 68). Zgodnie z koncepcją Styśko (2007) efekt ten jest związany z procesem redukcji zagrożenia i przywracania kontroli poprzez modyfikację poznawczej reprezentacji zdarzenia.

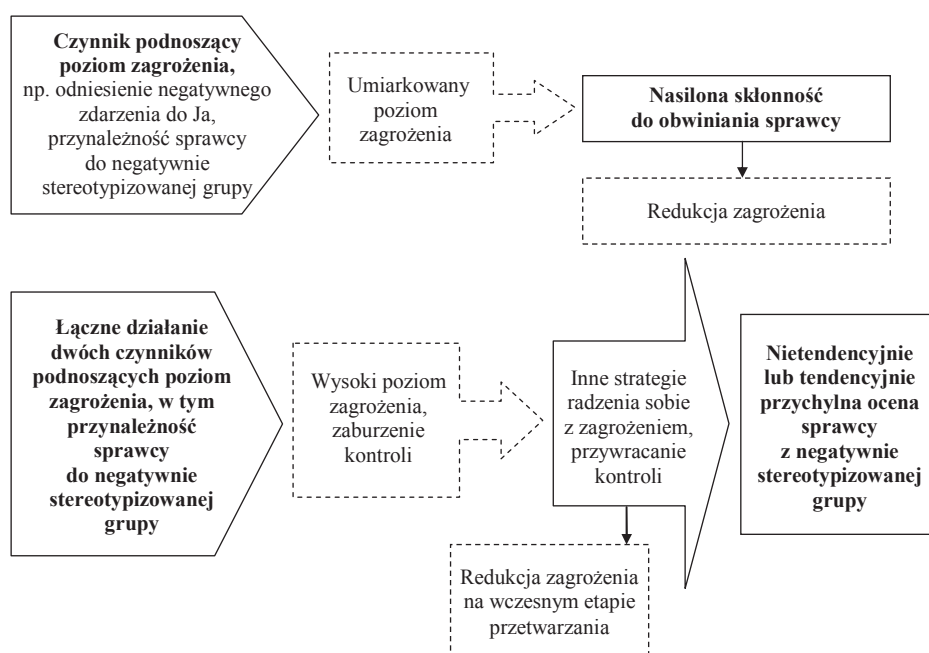
II. O ROLI CHARAKTERYSTYK OFIARY

Zgodnie z koncepcją obronnej atrybucji odpowiedzialności, duże podobieństwo charakterystyk ofiary i obserwatora powinno ograniczać skłonność do obwiniania takiej osoby i skłaniać do szukania winnego poza tą osobą – wśród innych ludzi, a nawet wśród czynników losowych (Shaver, 1970; Walster, 1966). Zgodnie z tą teorią, ludzie nie chcą obwiniać podobnych do siebie osób, gdyż chcą utrzymać kontrolę nad sytuacją, zredukować negatywne emocje (Thornton, 1984) i pozostać w przekonaniu, że prawdopodobieństwo stania się samemu ofiarą jest bardzo małe. Zatem powinni mieć skłonność do obwiniania sprawcy, a nie podobnej do siebie ofiary. Wyniki wcześniejszych badań potwierdzają hipotezy oparte na koncepcji obronnej atrybucji odpowiedzialności, ale nie w każdych okolicznościach (np. George, Martinez, 2002; Gump, Kulik, Henderson, 1998; Hafer, 2000; Lerner, Goldberg, 1999). Wiele z nich potwierdza to, iż nawet jeśli ofiara jest podobna do obserwatora, to ludzie mogą mieć skłonność do obwiniania jej w większym stopniu. Przegląd badań Dolińskiego (1992) pokazuje, iż o przypisywaniu odpowiedzialności decyduje stopień zaangażowania obserwatora (czy jest neutralny, czy zaangażowany). Zróżnicowanie atrybucji winy pokazują także badania Styśko (2007), z których wynika, że podobieństwo ofiary do obserwatora prowadziło do bardziej surowego osądzania sprawcy jedynie wtedy, gdy nie opisano go przy użyciu etykiety świadczącej o przynależności do grupy o negatywnym stereotypie. Podobny efekt nie ujawnił się jednak przy prezentacji ofiary jako podobnej do obserwatora i równoczesnym opisaniu sprawcy jako skinheada.

Wtedy ocena sprawcy była podobna lub nawet stawała się mniej surowa, niż gdy działał tylko jeden z tych czynników (efekt nazwany anihilacją).

III. O ROLI ŁĄCZNEGO ODDZIAŁYWANIA STEREOTYPU I CHARAKTERYSTYK OFIARY

Bazując na klasycznej koncepcji obronnej atrybucji odpowiedzialności, wiedzy na temat roli stereotypów w formułowaniu ocen społecznych i na modelach radzenia sobie z zagrażającymi informacjami, Styśko (2007) opracowała model pokazujący przynajmniej dwa możliwe sposoby reagowania na informacje o przynależności sprawcy do negatywnie stereotypizowanej grupy oraz informację o podobieństwie ofiary do Ja obserwatora społecznego (por. rys. 1). Zgodnie z tym modelem, mediatorem sądu o winie jest stopień zagrożenia. Można by oczekiwać, że wzbudzenie umiarkowanego zagrożenia (poprzez wystąpienie jednego z dwóch czynników: odniesienia zdarzenia do Ja lub „przylepienia” sprawcy etykiety negatywnie stereotypizowanej grupy) nasila skłonność do obwiniania sprawcy tego zdarzenia, a ludzie radzą sobie z zagrożeniem poprzez obarczanie sprawcy winą.

Rys. 1. Model obwiniania poprzez redukcję zagrożenia i przywracania kontroli nad sytuacją (Styśko, 2007)

Z drugiej strony, zgodnie z wieloma modelami radzenia sobie z zagrażającymi informacjami, jak np. model poznawczej adaptacji do choroby (Taylor, 1984), dwutorowej ochrony przed myślą o śmierci (Pyszczynski, Greenberg, Solomon, 1999) czy koncepcja nierealistycznego optymizmu (Weinstein, 1980; McKenna, 1993), ludzie wykorzystują różne strategie obrony przeciwko zagrażającym myślom i przekonaniu o utracie kontroli. Przykładowo, w modelu Pyszczynskiego i jego współpracowników występują dwa sposoby reakcji na myśl o śmierci. Gdy myśl o śmierci jest wzbudzana w sposób subtelny i pozostaje poza polem uwagi w trakcie oceny, przy formułowaniu sądów ludzie odwołują się do społecznie podzielanych poglądów, np. do stereotypów. Gdy jednak myśl o śmierci dotyczy bardzo wyraźnie ich samych i jest bardziej jawna, to dochodzi do natychmiastowego odcięcia się od tej zagrażającej myśli – przez odcięcie się od emocji lub większą deliberacyjność – i klasyczne efekty nie występują.

Zatem – jak sugeruje model Styśko (2007) – w wypadku bardzo silnego zagrożenia (np. działania równocześnie dwóch czynników podnoszących zagrożenie) ludzie mogą chronić się przed myślą o własnym niebezpieczeństwie i braku kontroli nad sytuacją, „odcinając się” emocjonalnie i przestawiając się na strategię poznawczą, jak np. bardziej systematyczne zapoznanie się z dostępnymi danymi czy poznawcza rekonceptualizacja sytuacji, tak by stała się mniej zagrażająca. Jak sugeruje koncepcja iluzji kontroli (McKenna, 1993; Pittman, 1993), wzbudzeniu alternatywnych strategii radzenia sobie z zagrażającymi informacjami mogą służyć subtelne wskazówki sytuacyjne, np. siedzenie na fotelu pasażera, a nie kierowcy. Zatem konsekwencją silnego poczucia zagrożenia byłoby ocenianie sprawcy należącego do negatywnie stereotypizowanej grupy w stopniu podobnym lub nawet bardziej przychylnie, niż gdyby do takiej grupy nie należał (wzajemna „anihilacja”). Jak stwierdzono w jednym z badań (Styśko, 2007, eksp. 2), ludzie wykorzystują wtedy informację o przynależności sprawcy do grupy o negatywnym stereotypie, a w szczególności „wmawiają” sobie, iż prawdopodobieństwo osobistego spotkania członka tej negatywnie stereotypizowanej grupy jest bardzo małe. Tego typu konstatacja może prowadzić do natychmiastowej redukcji poczucia zagrożenia i przywrócenia kontroli nad sytuacją. Ludzie nie mają zatem powodu redukować tych emocji ani też przywracać zachwianej kontroli poprzez nasilenie skłonności do obwiniania sprawcy.

W dotychczasowych badaniach Styśko (2006, 2007) sprawdzano wpływ dwóch czynników – przypisania sprawcy do negatywnej kategorii stereotypowej oraz odnoszenia się sytuacji i osoby ofiary do Ja obserwatora (ofiara była prezentowana jako nastolatek w wieku podobnym do uczestników badania lub jako

osoba dorosła). Celem obecnego badania było sprawdzenie, jak ludzie ocenią winę sprawcy wobec ofiary – dziecka, a więc ofiary niepodobnej do nich samych, ale równie angażującej emocjonalnie jak ofiara podobna.

Jak zauważa Alicke (2000) w modelu kontroli winy (*culpable control model*), wyniki badań realizowanych w nurcie obronnej atrybucji odpowiedzialności można interpretować dwojako: jako efekty odnoszenia się do Ja, ale też jako rezultat negatywnego zaangażowania emocjonalnego bez odnoszenia się do Ja. Kontynuując ten tok myślenia, gdy ofiara będzie prezentowana jako dziecko, czyli osoba niepodobna do badanych, ale równie angażująca emocjonalnie, należałoby się spodziewać podobnych efektów jak wtedy, gdy ofiara jest podobna do obserwatora. Innymi słowy, również w tym wypadku należałoby oczekiwać wystąpienia „efektu anihilacji”, czyli nietendancyjnego lub tendencyjnie bardziej przychylnego oceniania sprawcy z negatywnej grupy stereotypowej.

IV. HIPOTEZY

Celem przeprowadzonego badania było sprawdzenie, czy efekt anihilacji dotyczy wyłącznie sytuacji podobieństwa ofiary do obserwatora, czy także może ujawnić się w innej sytuacji, równie angażującej emocjonalnie, ale przy jednoczesnym niepodobieństwie ofiary do obserwatora (jak np. dziecko).

Spodziewałam się, że jeśli efekt „anihilacji” jest specyficzny dla podobieństwa ofiary do obserwatora, to wystąpi on tylko w tych właśnie warunkach. Na poziomie operacyjnym przejawiałoby się to brakiem różnic w ocenach między warunkami ze stereotypem i bez stereotypu lub mniej surowymi ocenami po przypisaniu sprawcy etykiety „dresiarza” w sytuacji z ofiarą podobną do obserwatora oraz nasileniem skłonności do obwiniania sprawcy-dresiarza przy ofierze-dziecku. Jeśli efekt anihilacji jest jednak związany z zaangażowaniem emocjonalnym niezależnym od podobieństwa ofiary do obserwatora, to powinien on wystąpić zarówno wtedy, gdy ofiara jest podobna, jak i niepodobna do obserwatora, jeśli tylko poziom negatywnego pobudzenia emocjonalnego będzie w obu warunkach taki sam. Zatem należałoby się spodziewać albo braku jakichkolwiek różnic między wszystkimi czterema warunkami, albo też obniżenia skłonności do obwiniania sprawcy pod wpływem przypisania sprawcy etykiety „dresiarz”.

Aby lepiej zrozumieć mechanizmy stojące u podłoża uzyskanych efektów, w badaniu – prócz zmiennych zależnych dotyczących winy sprawcy – uwzględniono także dodatkowe zmienne zależne. W celu sprawdzenia, czy u podłoża

efektu anihilacji może stać odcienie emocjonalne, mierzono stopień odczuwanych emocji; w celu określenia, czy dochodzi do modyfikacji poznawczej reprezentacji zdarzenia i jego uczestników, sprawdzano stopień obwiniania ofiary oraz percepcję jej charakterystyk, a także stopień odczuwanego prawdopodobieństwa stania się samemu ofiarą.

V. METODA

1. *Osoby badane*

Badaniem zostało objętych 107 warszawskich licealistek w wieku 16-17 lat.

2. *Procedura badawcza*

Badanie zostało zrealizowane w kilkusobowych grupach, przy użyciu specjalnie do tego celu przygotowanego programu komputerowego. Po instrukcji ustnej, wygłaszanej przez eksperymentatorki, na kolejnych ekranach komputera były wyświetlane dalsze instrukcje, dwuczęściowy opis zdarzenia oraz dokonywano pomiaru zmiennych zależnych.

3. *Materiał bodźcowy*

Uczestniczki badania zapoznawały się z dwuczęściowym opisem zdarzenia, przypominającym strukturą typowy artykuł w prasie, zawierający krótki początkowy opis (zwiastun) i następujący po nim rozbudowany opis okoliczności. Opis dotyczył dwóch osób, nazywanych dalej sprawcą i ofiarą. W zwiastunie badane dowiadywały się o wypadku, w którym samochód sprawcy wjechał niespodziewanie na chodnik. Ofiarą stała się osoba na przystanku autobusowym, która w wyniku odniesionych obrażeń została sparaliżowana i „zeszpecona”. W dalszej rozbudowanej części opisu uczestniczki czytały o niesprzyjających okolicznościach zdarzenia, stawiających winowajcę w lepszym świetle: jezdnia była oblodzona, samochód wpadł w poślizg, ofiara stała blisko ulicy, zmierzchało, samochód miał uszkodzone hamulce i źle umocowany sprzęt na dachu.

4. *Oddziaływania eksperymentalne*

W połowie przypadków sprawcy dwukrotnie przyklejono etykietę „dresiarza”, w pozostałych nie prezentowano żadnej dodatkowej etykiety. Wybór tej kategorii stereotypowej został dokonany na podstawie wcześniejszych badań, które realizowano wśród młodzieży licealnej (m.in. Styśko, 2004, badanie 1).

W celu wzbudzenia w osobach badanych przekonania o podobieństwie do ofiary, była ona prezentowana jako 16-letnia licealistka. W warunkach „niepodobieństwa”, równie angażującego emocjonalnie, ofiarę przedstawiano jako 4-letniego chłopca. Skuteczność tej manipulacji została wcześniej potwierdzona w badaniu wstępnym, zrealizowanym wśród 30 studentek I roku studiów niepsychologicznych: zarówno historyjka z ofiarą opisaną jako dziecko, jak i ofiarą prezentowaną jako nastolatka wzbudzały podobny poziom zaangażowania emocjonalnego (a sytuacja z dzieckiem niekiedy nawet wyższy) przy jednoczesnej różnicy w percepcji podobieństwa ofiar do własnej osoby.

5. *Zmienne zależne*

Zmienne zależne były mierzone na skalach 7-stopniowych, na których – o ile nie zaznaczono inaczej – „1” oznaczało „zupełnie się nie zgadzam”, a „7” – „całkowicie się zgadzam”. Zastosowane skale były podobne do używanych we wcześniejszych badaniach (m.in. Styśko, 2007), ale ich treść dopasowano do obecnego opisu zdarzenia. Dobór pytań zweryfikowano przy użyciu konfirmacyjnej analizy czynnikowej i analizy rzetelności (wszystkie α Cronbacha $>0,70$, najczęściej $>0,80$).

Kluczowe zmienne zależne – miary obwiniania sprawcy – składały się z trzech skal: atrybucji odpowiedzialności (np. Andrzej W. jest całkowicie odpowiedzialny za kalectwo ofiary), moralnego potępienia (np. czyn Andrzeja W. oceniam zdecydowanie negatywnie) oraz surowości kary (np. Andrzejowi W. powinno zostać odebrane prawo jazdy).

Przed pomiarem winy sprawcy sprawdzano (w kolejności prezentacji osobom badanym) stopień odczuwania emocji w trakcie czytania przedstawionego opisu zdarzenia (złości, emocji depresyjno-lękowych i współczucia) oraz stan emocjonalny dotyczący sytuacji, jak złość na sprawcę i obawy przed staniem się ofiarą wypadku. Każda z uczestniczek określała także prawdopodobieństwo tego, że sama mogłaby być ofiarą (np. oceń prawdopodobieństwo, że sama mogłabyś się znaleźć na miejscu czterolatka Marcina G.) Aby sprawdzić efektywność manipulacji osobą ofiary, badane oceniały podobieństwo ofiary do siebie samych na

dwóch skalach: podobieństwa personalnego do ofiary (np. wydaje mi się, że mój charakter jest bardzo podobny do ofiary wypadku Agnieszki G.) i odróżnienia od ofiary pod względem zachowania w analogicznej sytuacji (np. byłabym bardziej uważna w opisanych warunkach niż ofiara wypadku Agnieszka G.).

Po pomiarze winy sprawcy sprawdzano stopień obwiniania ofiary na skali składającej się z sześciu pytań (np. Agnieszka G. sama jest odpowiedzialna za swoje nieszczęście). Następnie – w celu sprawdzenia aktywacji treści stereotypowych – uczestniczki przypisywały sprawcy zachowania i cechy o różnym stopniu typowości dla stereotypu dresiarza (po 4 pozycje na każdą skalę) – „zgodne” ze stereotypem dresiarza (np. gdy widzi ładną dziewczynę na ulicy, zaczyna gwizdać i wykrzykuje nieprzyzwoite teksty / agresywny), „sprzeczne” z tym stereotypem (np. gdy zobaczył starszą kobietę z zakupami, zaproponował jej zanieśenie zakupów do domu / odczytany) oraz „neutralne” względem tego stereotypu (np. często zapomina, gdzie położył klucze / kapryśny; wyjątkowo użyto tutaj dwóch typów zachowań).

Na zakończenie uczestniczki określały stopień, w jakim ofiara mogłaby posiadać różne cechy – związane i niezwiązane z sytuacją, jak np. uczciwy czy nieostrożny. Wyniki dla tych skal przekształcono tak, iż wyższe wyniki na skali opisywały bardziej pozytywne cechy ofiary. W czasie badania dokonywany był także pomiar czasu formułowania sądów i czytania opisu zdarzenia.

6. Schemat badania

Podstawowy plan badania obejmował cztery grupy w schemacie 2 (przynależność sprawcy do negatywnie stereotypizowanej grupy: etykieta obecna lub nieobecna) x 2 (typ ofiary: dziewczyna lub dziecko). Do analiz został użyty model wieloczynnikowej analizy wariancji ANOVA.

VI. WYNIKI BADANIA

1. *Efektywność oddziaływań eksperymentalnych*

Manipulacja przynależnością sprawcy do negatywnie stereotypizowanej grupy. Zarówno dla askrypcji zachowań, jak i cech sprawcy otrzymałam efekty interakcyjne Przynależności sprawcy do kategorii dresiarzy i Rodzaju zachowań/cech (zgodne, sprzeczne vs neutralne względem stereotypu) traktowanych jako zmienna wewnątrz osób. Z danych tabeli 1 wynika, że nazwanie sprawcy

dresiarzem zwiększało stopień przypisywania mu zachowań i cech zgodnych ze stereotypem tej grupy i osłabiała askrypcję zachowań i cech niezgodnych z tym stereotypem, nie modyfikując askrypcji cech neutralnych. Dochodziło zatem do wzbudzenia treści stereotypowych związanych z kategorią dresiarzy i zahamowania treści przeciwnych.

Tab. 1. Średnie wyniki dla askrypcji zachowań i cech sprawcy – efekty interakcyjne przynależności sprawcy do negatywnie stereotypizowanej grupy oraz rodzaju cech

	Brak etykiety	„Dresiarz”	Efekty interakcyjne $F(1,102)^1$	η^2 cząstkowe
Askrypcja zachowań sprawcy				
Zgodne ze stereotypem dresiarza	3,62	5,15	18,16*	0,26
Sprzeczne ze stereotypem dresiarza	3,36	2,63		
Neutralne względem stereotypu dresiarza	4,19	4,32		
Askrypcja cech sprawcy				
Zgodne ze stereotypem dresiarza	4,12	5,27	8,65*	0,14
Sprzeczne ze stereotypem dresiarza	3,11	2,75		
Neutralne względem stereotypu dresiarza	4,06	4,12		

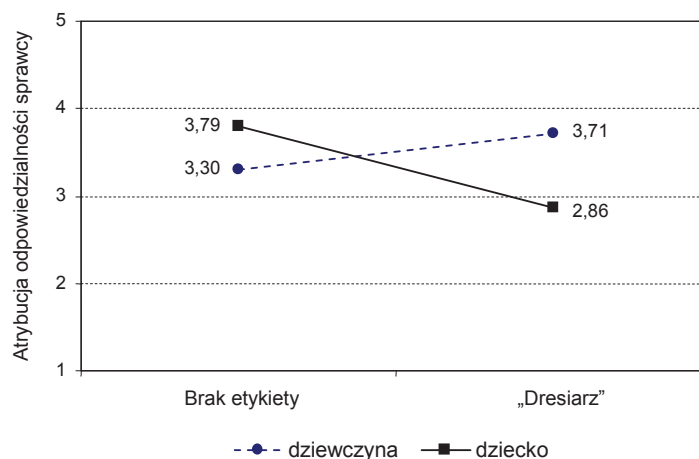
¹ Lambda Wilksa, * $p < 0,001$

Manipulacja osobą ofiary. Zgodnie z oczekiwaniami badane uważały ofiarę-dziewczynę za bardziej podobną ($M = 4,02$) i mniej różną od siebie ($M = 3,57$) niż ofiarę-dziecko (odpowiednio $M = 3,33$ i $M = 4,04$). Wskazują na to efekty główne manipulacji osobą ofiary dla obu miar podobieństwa ofiary do obserwatora – efekt istotny statystycznie dla oceny podobieństwa personalnego do ofiary – $F(1,103) = 7,21$; $p < 0,01$; η^2 cząstkowe = 0,06 i na poziomie tendencji dla stopnia odróżnienia od ofiary pod względem zachowania – $F(1,103) = 2,98$; $p = 0,09$; η^2 cząstkowe = 0,03. Również zgodnie z oczekiwaniami, nie ujawniły się różnice między reakcją emocjonalną na sytuację z udziałem ofiary-dziewczyny i ofiary-dziecka (brak istotnych efektów głównych manipulacji osobą ofiary i interakcyjnych na którejkolwiek mierze emocji). Zatem sytuacja z ofiarą-dzieckiem, mimo

mniejszego podobieństwa ofiary do obserwatora, rzeczywiście wywoływała podobne emocje jak ta z ofiarą-dziewczyną.

2. Obwinianie sprawcy

Z punktu widzenia celu prowadzonego badania kluczowe były efekty dla zmiennych związanych z obwinianiem sprawcy. Dla atrybucji odpowiedzialności i dla negatywnej oceny czynu winowajcy wystąpiły efekty interakcyjne Przynależności sprawcy do kategorii dresiarzy i Osoby ofiary, odpowiednio: $F(1,103) = 4,94$; $p < 0,05$; $\eta^2_{\text{cząstkowe}} = 0,05$ i – na poziomie tendencji – $F(1,103) = 2,94$; $p = 0,09$; $\eta^2_{\text{cząstkowe}} = 0,03$. W obu wypadkach wzorzec zależności był podobny i dlatego zostanie omówiony jedynie ten dla atrybucji odpowiedzialności. Jak widzimy na rys. 2, gdy ofiarą była dziewczyna, ujawnił się nieznaczny wzrost skłonności do obwiniania sprawcy. Na podstawie testu NIR stwierdzono jednak brak istotnych różnic, co dowodzi, że jeżeli ofiarą była dziewczyna, etykieta „dresiarz” nie modyfikowała sądów o odpowiedzialności winowajcy. Z kolei gdy ofiarą było dziecko, dochodziło do spadku skłonności do obarczania sprawcy odpowiedzialnością pod wpływem „przyklejenia” mu etykiety dresiarza (wykazane testem NIR istotne różnice w porównaniu z warunkami braku etykiety i warunków z obecnością etykiety przy ofierze-dziewczynie). W obu warunkach wystąpił zatem efekt „anihilacji”, choć miał odmienną postać (albo był efektem zerowym, albo efektem kontrastu).

Rys. 2. Średnie dla atrybucji odpowiedzialności przypisywanej sprawcy

Uzupełniającego wzorca wyników dostarczają efekty główne manipulacji przynależnością sprawcy do negatywnej kategorii stereotypowej i osobą ofiary dla dodatkowych zmiennych zależnych. Nie ujawniły się jednak żadne efekty interakcyjne.

3. Rola stereotypu

Jak wynika z tabeli 2, gdy sprawcę opisano jako dresiarza, badane wyrażały mniejszy stopień odczuwania współczucia i złości na sprawcę. Pod wpływem tej etykiety malała także skłonność do przypisywania ofierze pozytywnych cech i do spostrzegania personalnego podobieństwa do niej, narastała natomiast skłonność do obwiniania ofiary.

Tab. 2. Średnie dla odczuwanych emocji, percepcji cech ofiary oraz podobieństwa do ofiary

	Brak etykiety	„Dresiarz”	Efekty główne $F(1,103)$	η^2 cząstkowe
Współczucie	6,36	5,90	4,89**	0,03
Złość na sprawcę	4,15	3,52	4,65**	0,04
Ogólnie pozytywne cechy ofiary	5,19	4,66	7,25*	0,07
Ocena podobieństwa personalnego do ofiary	3,96	3,39	4,83**	0,04
Obwinianie ofiary	2,97	3,37	3,07****	0,03

* $p = 0,01$; ** $p < 0,05$; *** $p = 0,06$; **** $p = 0,08$

Okazało się także, iż informacja o kategorii stereotypowej modyfikowała czasy czytania opisu zdarzenia i formułowania sądów na temat winy sprawcy i winy ofiary. Na podstawie danych tabeli 3, „przyklejenie” sprawcy etykiety dresiarza wydłużało czas zapoznawania się z opisem zdarzenia, jak również czas formułowania ocen o zachowaniu sprawcy i winie ofiary.

Tab. 3. Średni czas (w milisekundach) zapoznawania się z opisem zdarzenia i formułowania sądów o winie ofiary i winie sprawcy (w tabeli podano średnie dla wyników surowych, wyniki analiz dotyczą natomiast danych przekształconych logarytmicznie)

	Brak etykiety	„Dresiarz”	$F(1,103)$	η^2 cząstkowe
Czas czytania pierwszej części opisu zdarzenia	46435,36	51511,34	4,97**	0,05
Czas czytania drugiej części opisu zdarzenia	59269,39	68518,90	6,66*	0,06
Czas formułowania sądu o winie ofiary	5269,84	6046,89	5,80**	0,05
Czas formułowania negatywnej oceny czynu sprawcy	4613,68	5627,06	3,60***	0,03

* $p = 0,01$; ** $p < 0,05$; *** $p = 0,06$

4. Rola osoby ofiary

Dla dwóch zmiennych ujawniły się także efekty główne manipulacji osobą ofiary. Okazało się, że badane bardziej obwiniąły ofiarę dziewczynę ($M = 3,46$) niż dziecko ($M = 2,88$); $F(1,103) = 6,49$; $p < 0,01$; η^2 cząstkowe = 0,06 oraz – na poziomie tendencji – uważały one prawdopodobieństwo stania się ofiarą za mniejsze, gdy ofiarą była dziewczyna ($M = 4,84$), niż gdy ofiarą było dziecko ($M = 5,41$), $F(1,103) = 5,39$; $p < 0,05$; η^2 cząstkowe = 0,05.

VII. DYSKUSJA WYNIKÓW

Wyniki badania wykazują, iż ofiara podobna, jak również niepodobna do osoby badanej, ale równie emocjonalnie angażująca, nie powoduje istotnego nasilenia skłonności do obwiniania sprawcy. Jeżeli ofiara jest podobna do obserwatora, informacja o przynależności sprawcy do kategorii o negatywnym stereotypie nie zwiększa istotnie surowości sądu wobec niego. Z kolei przedstawienie ofiary jako niepodobnej, ale równie angażującej emocjonalnie jak ofiara podobna do obserwatora, zmniejsza wręcz skłonność do nieprzychylnego osądzania sprawcy z negatywnie stereotypizowanej grupy.

Uzyskany wzorzec zależności nie jest zgodny z żadną z postawionych hipotez. Zgodnie z oczekiwaniami efekt anihilacji powinien wystąpić jedynie wtedy, gdy ofiarą była dziewczyna, lub ujawnić się w podobnej postaci dla ofiary-dziewczyny i ofiary-dziecka. Jak się okazało, w obu wypadkach ujawnił się efekt anihilacji, ale za każdym razem przyjął on odmienną postać. Efekt ten jest zgodny

z założeniami stojącymi u podłoża drugiej hipotezy, a więc oczekiwania, że efekt anihilacji powinien wystąpić zarówno wtedy, gdy ofiara jest podobna jak i niepodobna do obserwatora. Wyniki badania sugerują także, iż uzyskane efekty anihilacji – mimo pewnych różnic – są oparte na podobnym mechanizmie. Wyniki dotyczące emocji, percepcji ofiary oraz czasów przetwarzania informacji na temat zdarzenia i czasu formułowania sądów o winie potwierdzają możliwość wystąpienia takich procesów, jak odcięcie się od emocji, rekonceptualizacja poznawczej reprezentacji zdarzenia i jego uczestników oraz poszukiwanie informacji mogących zredukować zagrożenie pod wpływem informacji o przynależności sprawcy do negatywnie stereotypizowanej grupy (por. też Styśko, 2007, eksperyment 2).

Potwierdzenia dla hipotezy o odcięciu emocjonalnym dostarczają wyniki dotyczące odczuwania emocji przez badane. Jak można zauważyć, pod wpływem przynależności sprawcy do grupy dresiarzy, osoby badane deklarowały mniejsze nasilenie emocji, i to zarówno negatywnych (złość), jak i pozytywnych (współczucie). Zatem informacja o przynależności do negatywnie stereotypizowanej grupy mogła stać się wskazówką umożliwiającą zastosowanie poznawczej strategii pozwalającej emocjonalnie odizolować się od opisywanego zdarzenia.

Wyniki badania sugerują także, iż przynależność sprawcy do negatywnie stereotypizowanej grupy może wywoływać zmianę percepcji i stosunku do ofiary. Z taką interpretacją byłyby zgodne trzy wyniki. Jak można było zauważyć, informacja o przynależności sprawcy do negatywnie stereotypizowanej grupy dresiarzy ograniczała skłonność do utożsamiania się z ofiarą (tak z dziewczyną, jak i z dzieckiem), na co wskazywał efekt główny stereotypu przy percepcji podobieństwa do ofiary. Co nie mniej ważne, sama ofiara również była spostrzegana mniej korzystnie w zakresie posiadania przez nią ogólnie pozytywnych cech i – w końcu – była obwiniana surowiej.

Z kolei o możliwości zajścia bardziej systematycznego przetwarzania informacji mogą świadczyć efekty główne ujawnione na miarach czasu czytania opisu sytuacji i formułowania sądów. W obu wypadkach – i przy podobnej, i niepodobnej, ale angażującej ofierze – dochodziło do wydłużenia procesu przetwarzania informacji pod wpływem informacji o przynależności sprawcy do grupy dresiarzy. Wydłużenie czasu przetwarzania informacji już przy czytaniu pierwszej części opisu sugerowałoby także, iż ten sposób poznawczego radzenia sobie z zagrażającymi informacjami pojawia się na bardzo wczesnym etapie przetwarzania. Byłoby to zgodne z wynikami poprzednich badań (np. Styśko, 2007), jak również z teorią motywacji do kontroli Pittmana (1993).

Opisane zjawiska mogą być elementem poznawczej strategii radzenia sobie z zagrożeniem, analogicznie do mechanizmów przywracania kontroli opisywanych przez Pittmana (1993), jak również do procesu „natychmiastowej” ochrony przed myślą o śmierci w teorii Pyszczynskiego, Greenberga i Solomona (1999). Badanie sugeruje także, iż radzenie sobie z zagrożeniem przez odcięcie się od emocji i idący za nim mechanizm poznawczy są procesami stosunkowo podstawowymi, występującymi bardzo szybko w obliczu zagrożenia (por. także Styśko, 2007). Ten tok myślenia jest zgodny z rozważaniami Dobrzańskiej-Sochy (2001). Ujmując zagadnienie radzenia sobie z myślą o śmierci w kontekście teorii radzenia sobie ze stresem, odwołuje się ona do występowania dwu mechanizmów kontroli: mechanizmu unikania (*avoiding*) i zmagania się (*coping*). Zgodnie z jej koncepcją mechanizm kontroli polegający na unikaniu (jak również na dążeniu do wyjaśniania zdarzeń) jest bardziej pierwotny i bardziej adaptacyjny niż mechanizm zmagania się, który jest związany z kontrolą własnych emocji, ale nie jest nastawiony na zmianę obrazu samej sytuacji.

Powstaje jednak pytanie, dlaczego w opisywanym badaniu efekt anihilacji był odmienny w sytuacji, gdy ofiarą była dziewczyna i kiedy było nią dziecko. Być może siła tego efektu (czy będzie to efekt zerowy, czy raczej osłabienie skłonności do obwiniania) wynika z subtelnych różnic w okolicznościach badania. Przykładowo, w obu poprzednich badaniach Styśko (2007) zastosowano niemal identyczne procedury i sposoby manipulacji odniesieniem zdarzenia do Ja, a mimo to w jednym badaniu efekt anihilacji ujawnił się w postaci efektu zerowego (eksperyment 1), a w drugim – w postaci mniej nieprzychylnego sądu wobec sprawcy (eksperyment 2). Wyniki opisywanego badania sugerują, iż znaczenie może mieć stopień subiektywnego prawdopodobieństwa stania się ofiarą. Gdy ofiarą było dziecko, prawdopodobieństwo stania się ofiarą uważano za wyższe niż przy ofierze-dziewczynie. Współwystępowanie tego wyniku z mniejszą skłonnością do obwiniania sprawcy-dresiarza sugeruje, iż myśl o dużym prawdopodobieństwie stania się ofiarą wywołuje silniejszą reakcję obronną, czego efektem jest bardziej przychylne osądzanie takiego sprawcy, niż gdy opis sytuacji nie sprzyja reakcji obronnej (brak etykiety negatywnego stereotypu). Innym mediatorem może być mniejsza skłonność do obwiniania ofiary. Jak widzieliśmy, skłonność do obwiniania ofiary była mniejsza, gdy ofiarą było dziecko niż dziewczyna. Rezultaty badania nie przynoszą jednak rozstrzygnięć, dlaczego występują różnice między reakcją na ofiarę podobną i niepodobną, ale silnie angażującą. Jednym z wyjaśnień może być zróżnicowany wiek ofiary. Jak pokazuje jedno z badań Shavera

(za: Doliński, 1992), następuje liniowy wzrost przypisywanej odpowiedzialności z wiekiem uczestnika zdarzenia.

Odpowiadając zatem na kluczowe pytanie tej pracy – o rolę osoby ofiary w osądzaniu sprawcy należącego do negatywnie stereotypizowanej grupy – możemy stwierdzić, iż proces atrybucji winy wydaje się – przynajmniej częściowo – oparty na analogicznym mechanizmie, gdy ofiara jest podobna do obserwatora i gdy jest do niego niepodobna, ale równie silnie angażująca emocjonalnie. W badaniu znajdowałibyśmy zatem potwierdzenie dla tez formułowanych przez Alicke'a (2000), iż u podłoża obronnej atrybucji odpowiedzialności może stać raczej intensywność emocji niż specyficzne odniesienie zdarzenia do własnej osoby.

Podsumowując, przeprowadzone badanie potwierdza częściowo sformułowany wcześniej model Styśko (2007) i rozwija go o nowe elementy. Wyniki badania replikują efekt anihilacji w sytuacji dużego podobieństwa ofiary do obserwatora i ukazują jego występowanie także wtedy, gdy ofiara jest niepodobna, ale silnie angażująca. Efektowi anihilacji towarzyszą: podwyższenie skłonności do obwiniania ofiary, bardziej niekorzystna percepcja ofiary, słabsze odczuwanie negatywnych emocji oraz bardziej deliberacyjne przetwarzanie informacji.

Wyniki przeprowadzonego badania wpisują się w nurt teorii i badań dowodzących, iż ludzie dysponują wieloma strategiami radzenia sobie z zagrażającymi informacjami, a ich wybór elastycznie dopasowują do okoliczności (por. McKenna, 1993; Pyszczynski i in., 1999; Taylor, 1984). Co interesujące, mogą one prowadzić do wspólnego celu, jakim jest redukcja poziomu zagrożenia (Shaver, 1970; Walster, 1966; por. też: Styśko, 2007). Na tego typu mechanizm ekwiwalencji strategii obronnych wskazuje m.in. koncepcja „Ja-ZOO” (*self-zoo* – Tesser, Martin, Cornell, 1996) oraz model podtrzymania samooceny (*self-evaluation maintenance model* – Tesser, 2000). Ich autorzy dostrzegają, że różne mechanizmy ochrony Ja prowadzą do podstawowego celu, którym jest utrzymanie pozytywnej oceny własnej osoby, ale nie zachodzą one równocześnie. Jeśli np. ludzie radzą sobie z dysonansem poznawczym poprzez samoafirmację, nie dojdzie do redukcji dysonansu poprzez zmianę postaw (Steel, Liu, 1983). Analogiczny mechanizm ekwiwalencji strategii ochrony mógłby zatem występować w procesie atrybucji winy.

BIBLIOGRAFIA

- Alicke, M. D. (2000). Culpable control and the psychology of blame. *Psychological Bulletin*, 126, 556-574.
- Bodenhausen, G. V. (1988). Stereotypic biases in social decision making and memory: Testing process models of stereotype use. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 726-737.
- Bodenhausen, G. V., Lichtenstein, M. (1987). Social stereotypes and information-processing strategies: The impact of task complexity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 871-880.
- Dobrzańska-Socha, B. (2001). Trudne rozmowy – wyobrażenie własnej śmierci. W: K. Popiołek (red.), *Człowiek w sytuacji zagrożenia. Kryzysy, katastrofy, kataklizmy* (s. 204-222). Poznań: SPA.
- Doliński, D. (1992). *Przypisywanie moralnej odpowiedzialności*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Duncan, B. L. (1976). Differential social perception and attribution of intergroup violence: Testing the lower limits of stereotyping of blacks. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 590-598.
- George, W. H., Martinez, L. J. (2002). Victim blaming in rape: Effects of victim and perpetrator race, type of rape, and participant racism. *Psychology of Women Quarterly*, 26, 110-119.
- Gump, B. B., Kulik, J. A., Henderson, G. R. (1998). Blaming the same-sex victim in IV-prevention messages: Further Examination of the self-protective similarity bias. *Basic and Applied Social Psychology*, 20, 123-132.
- Hafer, C. L. (2000). Do innocent victims threaten the belief in a just world? Evidence from a modified Stroop task. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 165-173.
- Hodson, G., Hooper, H., Dovidio, J. F., Gaertner, S. L. (2005). Aversive racism in Britain: The use of inadmissible evidence in legal decisions. *European Journal of Social Psychology*, 35, 437-448.
- Lerner, M. J., Goldberg, J. H. (1999). When do decent people blame victims? The differing effects of the explicit/rational and implicit/experiential cognitive systems. W: S. Chaiken, Y. Trope (red.), *Dual-process theories in social psychology* (s. 627-640). New York: The Guilford Press.
- McKenna, F. P. (1993). It won't happen to me: Unrealistic optimism or illusion of control? *British Journal of Psychology*, 84, 39-50.
- Pittman, T. S. (1993). Control motivation and attitude change. W: G. Weary, F. Gleicher, K. L. Marsh (red.), *Control motivation and social cognition* (s. 157-175). New York: Springer-Verlag.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S. (1999). A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: An extension of terror management theory. *Psychological Review*, 106, 835-845.
- Shaver, K. G. (1970). Defensive attribution: Effects of severity and relevance on the responsibility assigned for an accident. *Journal of Personality and Social Psychology*, 14, 101-113.
- Sommers, S. R., Ellsworth, P. C. (2003). How much do we really know about race and juries? A review of social science theory and research. *Chicago-Kent Law Review*, 78, 997-1031.
- Steel, C. M., Liu, T. J. (1983). Dissonance processes as self-affirmation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 5-19.
- Styśko, M. (2000). Wpływ negatywnego stereotypu i przerwy w komunikacji na obwinianie sprawcy negatywnych zdarzeń. *Studia Psychologiczne*, 38, 119-138.
- Styśko, M. (2004). *Wpływ prawdopodobieństwa osobistej konfrontacji z członkiem negatywnej*

- grupy stereotypowej na proces atrybucji winy* (niepublikowany raport z badań BW 1616 /8/03, Uniwersytet Warszawski, Wydział Psychologii).
- Styśko, M. (2006). O nietendancyjnym i tendencyjnie przychylnym osądzeniu winowajcy z negatywnie stereotypizowanej kategorii. *Psychologia Społeczna*, 2, 141-150.
- Styśko, M. (2007). *Atrybucja winy: o roli stereotypów i odniesienia zdarzenia do Ja*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Taylor, S. E. (1984). Przystosowanie do zagrażających wydarzeń. *Nowiny Psychologiczne*, 6-7, 15-38.
- Tesser, A. (2000). On the confluence of self-esteem maintenance mechanisms. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 290-299.
- Tesser, A., Martin, L. L., Cornell, D. P. (1996). On the substitutability of self-protective mechanisms. W: P. Gollwitzer, J. Bargh (red.), *The psychology of action* (s. 48-68). New York: The Guilford Press.
- Thornton, B. (1984). Defensive attribution of responsibility: Evidence for an arousal-based motivational bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 721-734.
- Van Knippenberg, A., Dijksterhuis, A., Vermeulen, D. (1999). Judgement and memory of a criminal act: The effects of stereotypes and cognitive load. *European Journal of Social Psychology*, 29, 191-201.
- Walster, E. (1966). Assignment of responsibility for an accident. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 73-79.
- Weinstein, N. D. (1980). Unrealistic optimism about future life events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 806-820.

THE IMPACT OF THE PERPETRATOR'S AND THE VICTIM'S CHARACTERISTICS ON MORAL RESPONSIBILITY ATTRIBUTIONS

S u m m a r y

In accordance with the model based on defensive responsibility attribution and stereotyping, as well as the findings from previous studies (Styśko, 2006; 2007), in certain circumstances, unbiased or favourably biased judgements about the perpetrator from a negatively stereotyped group (the annihilation effect) can be explained by using a cognitive strategy which serves reducing a high sense of threat and regaining a lost sense of control. This article presents study based on the assumptions of this model. One hundred and seven high school students took part in the experiment using a computer procedure. When the victim was similar to the observer, the participants attributed a similar degree of responsibility to the perpetrators both not belonging and belonging to the negatively stereotyped group (jock hooligans). When the victim was presented as not similar but equally emotionally engaging (a child), the jock hooligan perpetrator was attributed even less responsibility than the non – jock hooligan perpetrator.

Key words: responsibility attribution, guilt attribution, stereotype, relating an event to Self, victim, annihilation effect.